

حمام صفوی

نیلوفر (اسدآباد)^(۱)

زهرا پورشعبانیان^(۲)

چکیده:

ایرانیان از جمله مللی هستند که از روزگار کهن تاکنون برای پاکیزگی اهمیت فراوانی قایل بوده‌اند. زیرا شستشوی بدن از دو جنبه پاکیزگی جسم و پاکیزگی روان دارای اهمیت بوده است. این نگرش منجر به احداث حمام‌های گوناگون در شهرها و روستاهای سرزمین پهناور ایران گشت. حمام‌ها از آغاز در بین فضاهای معماری شهری از اهمیت بسیاری برخوردار بوده‌اند و تقریباً یکی از مهم‌ترین بناهای شهری پس از مسجد و مدرسه محسوب می‌شدند. نمونه‌ای از این گونه بناهای عام‌المنفعه در شهرستان اسدآباد، حمام صفوی نیلوفر می‌باشد، که در کنار بناهایی نظیر مسجد و آب‌انبار احداث گشته است. وجود سه بنای مذکور در کنار یکدیگر اهمیت پاکیزگی در عبادت را نمایان می‌کند. فرضیه بنیادین این پژوهش، بررسی تاریخی و معماری حمام نیلوفر اسدآباد می‌باشد. امر مهمی که پژوهشگران را در احیا ارزش آثار وقفی عام‌المنفعه در جوامع یاری می‌رساند. در این مقاله سعی شده این بنای ارزشمند از لحاظ تاریخی و معماری مورد بررسی قرار گیرد.

کلید واژه‌ها:

صفویه، اسدآباد، حمام.

مقدمه

مختلف به جای مانده نشان دهنده ذوق معماران و هنرمندان این دوره است^(۵). فضاهای اصلی هر حمام متشکل از؛ بینه، میان در و گرم‌خانه است. در اغلب حمام‌ها مسیر دسترسی به سه مرحله یاد شده است به این ترتیب که هر فضا با راهرو هشتی از فضاهای دیگر جدا می‌شده تا دما و رطوبت هر فضا نسبت به فضای مجاور تنظیم گردد. عموماً ایجاد حمام در یک مکان با توجه به تأمین آب بهداشتی و خروج فاضلاب طراحی می‌شده است^(۶).

۱. موقعیت مکانی حمام نیلوفر

حمام نیلوفر در مرکز شهر و در قسمت تجاری

در بین اقوام مختلف از قدیم‌الایام آیین شستشو، تطهیر و غسل از اهمیت به خصوصی برخوردار بوده است. در ایران نیز از روزگاران کهن، شستشوی بدن از دو نظر اهمیت ویژه‌ای داشته است نخست از جهت پاک‌ی جسم و دیگر از نظر پاک‌ی روان^(۳). بر اساس منابع تاریخی از همان آغاز گسترش اسلام در شهرها، گرمابه‌های متعددی احداث شد که مورد استقبال عموم قرار گرفت. البته در آغاز گروهی اندک نسبت به مشروعیت وجود حمام‌های عمومی مشکوک بودند؛ اما در مجموع، مخالفت جدی با احداث و گسترش حمام‌ها به عمل نیاوردند^(۴). حمام‌ها از آغاز در بین فضاهای معماری شهری از اهمیت بسیاری برخوردار بوده‌اند و تقریباً یکی از مهم‌ترین بناهای شهری پس از مسجد و مدرسه محسوب می‌شدند. عوامل متعددی در شکل‌گیری فضاها و بخش‌های حمام نقش داشتند. عصر شکوفایی ایجاد حمام‌ها را باید متعلق به دوران صفویه دانست، در این دوره ایجاد حمام‌ها در تمامی شهرهای ایران رو به گسترش نهاد، به طوری که در سفرنامه سیاحان غربی به این نکته اذعان شده است. به طور مثال؛ در سفرنامه شاردن آمده است که اصفهان به هنگام اقامت وی دارای ۱۶۲ مسجد، ۴۸ مدرسه، ۱۰۸۲ کاروانسرا و ۲۷۲ حمام وجود داشته است. حمام‌های زیبای عصر صفویه که هنوز تعدادی از آن در شهرهای

شهر؛ در مرز محله بازار و درب کاروانسرا در کنار مسجد جامع اسدآباد قرار گرفته است.

۲. پیشینه تاریخی حمام نیلوفر

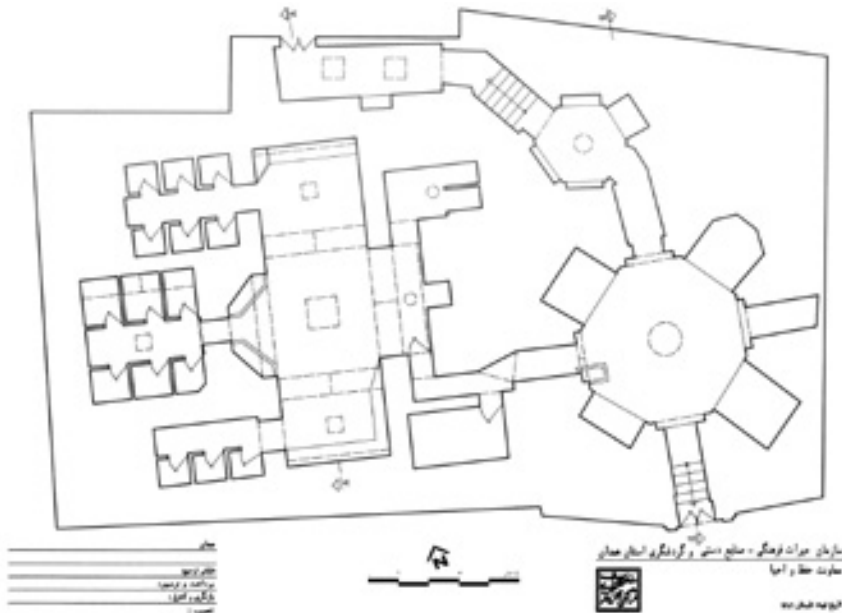
در رابطه با تاریخچه بنای حمام نیلوفر سند یا کتیبه‌ای در دست نیست لیکن با توجه به قدمت تاریخی آب‌انبار شیخ علیخان زنگنه، می‌توان پایه‌های بنای حمام را متعلق به دوره صفوی دانست که در دوره‌های متأخرتر بازسازی و نوسازی شده است. قرارگیری بنا در مرکز محله قدیمی شهر اسدآباد و قرارگیری در کنار مسجد جامع و آب‌انبار صفوی شهر نشان از تاریخ غنی بنا دارد. این

بنا به حمام قدیمی بازار، حمام گلستان و حمام حاجی خان نیز معروف است.

۳. تحلیل معماری

حمام نیلوفر از منظر ساختمانی و معماری از چندین قسمت مختلف و مرتبط با یکدیگر از قبیل؛ جلوخان و سردر ورودی، سرپینه، مخزن تشکیل یافته است (طرح ۱). ورودی بنا از طریق راه پله‌ای به پهنای ۱ / ۵۵ متر به محوطه شش ضلعی به قطر ۲ / ۶۷ متر با پوشش گنبدی راه دارد که از طریق آن وارد سرپینه می‌شوند. در چهار ضلع دیگر این محوطه طاقچه‌ها و طاق‌نماهایی کار کرده‌اند. سرپینه فضای هشت ضلعی به قطر ۵ / ۳۰ متر است که در شش ضلع آن شش صغه برای رخت‌کن و در دو ضلع دیگر آن درگاه‌های خروجی حمام، ورودی به گرم‌خانه، با طاق جناغی مسقف شده است. ورودی گرم‌خانه جنوبی است و به صغه‌ای به طول ۳ / ۵۰، عمق ۱ / ۷۰ و ارتفاع ۱ / ۶۵ متر با طاق جناغی باز می‌شود. گرم‌خانه از سه قسمت مجزا تشکیل شده است؛ بخش مرکزی، بخش سمت راست که خزینه آب سرد در ضلع غربی آن قرار دارد و بخش سمت چپ. بر روی هر یک از این سه بخش یک طاق گنبدی نصب شده است. در ضلع غربی بخش مرکزی خزینه آب گرم قرار دارد، محل ورود به خزینه به وسیله پنجره‌ای فلزی مسدود شده است

و در دوران اخیر خزینه آب سرد جای خود را به شش دو ش انفرادی داده است (۷).
شهر؛ همچون بازار، دارای فضای دسترسی مناسبی می باشد که این فضای ورودی متناسب با حمام در دو جهت ایجاد گردیده است. هر دو ورودی شمالی و جنوبی؛ بر اساس مطالعات میدانی انجام شده به بنا الحاق شده است.

طرح شماره ۱: طبقه هم کف حمام نیلوفر

ورودی شمالی؛ ورودی شمالی بنا شامل بخش مسقف شده کوچه‌ای است که با تیر آهن و طاق ضربی پوشانیده شده است و یک در آهنی دو لنگه نیز در این ورودی قرار دارد (تصویر ۱). ورودی شمالی حمام به محوطه‌ای شش ضلعی یا همان هشتی ورودی بنا باز می شود که اضلاع آن مساوی است و دارای طاق گنبدی شکلی است. سرپینه در قسمت جلویی راهرو ورودی قرار دارد (تصویر ۲).

ورودی حمام نیلوفر؛ حمام نیلوفر به لحاظ قرارگیری در بافت کهن شهر و ارتباط نزدیک با فضاهای کاربردی اصلی

سریینه؛ سریینه هم محوطه‌ای هشت ضلعی است که در شش ضلع آن، شش صفه برای رخت کردن ساخته شده است (تصویر ۴)، سقف همه این صفه‌ها جناغی است. امروزه تزیینات احتمالی، کف و کفش‌کن‌های بنا در زیر لایه‌های کف‌سازی و سیمان و کاشی مدفون شده است. برای رسیدن به گرم‌خانه بنا مانند دیگر حمام‌های تاریخی باید از یک راهروی باریک عبور کرد. این راهرو یا همان فضای میان در با یک گردش ۴۵ درجه به چپ و یک گردش ۹۰ درجه به راست فضای سرد حمام را به فضای گرم و مرطوب متصل کرده است. در فضای میان در

تصویر شماره ۱: مدخل ورودی شمالی حمام نیلوفر اسدآباد

تصویر شماره ۲: هشتی ورودی واقع در ضلع شمالی حمام نیلوفر اسدآباد

ورودی جنوبی؛ بر اساس مطالعات انجام شده ورودی جنوبی بنا نیز بعداً به بنا الحاق شده و در گذشته تنها ورودی بنا از جبهه شمالی بوده است. در این ورودی نیز آهنی بوده و فاقد تزیینات و جزییات معماری می‌باشد^(۸) (تصویر ۳).

تصویر شماره ۳: مدخل ورودی جنوبی حمام نیلوفر اسدآباد از جانب کوچه مجاور

تصویر شماره ۴: سربینه (حوض خانه) حمام نیلوفر اسدآباد بعد از مرمت سال اخیر

صفه دوم: به دهانه
۲۰۰ و عمق ۹۵ و بلندا
تا ابتدای طاق، ۱۰۰
سانتی متر است با طاق
جناغی است.

صفه سوم: به دهانه
۱۷۰ و عمق ۲۴۰ و
بلندا تا ابتدای طاق، ۱۰۰
سانتی متر است با طاق
جناغی است.

صفه چهارم: به دهانه
۱۹۰ و عمق ۲۲۸ و
بلندا تا ابتدای طاق، ۱۰۰
سانتی متر با طاق جناغی
است.

صفه پنجم: به دهانه
۱۱۰ و عمق ۲۴۰ و بلندا
تا ابتدای طاق، ۸۰ سانتی
متر است.

صفه ششم: به دهانه
۱۹۰ و عمق ۲۰۸ و
بلندا تا ابتدای طاق، ۱۰۰
سانتی متر با طاق جناغی
است.

یک فضای کوچک به ابعاد ۲ در ۳ قرار دارد که در گذشته به عنوان نظافت خانه بنا استفاده می شده است. صفه اول: به دهانه ۲۰۰ و عمق ۱۵۸ و بلندا تا ابتدای طاق، ۹۵ سانتی متر با طاق جناغی است (بعد از این صفه راهرو ورودی به گرم خانه است).

تصویر شماره ۵: حجره‌های داخلی حوض خانه حمام نیلوفر اسدآباد بعد از مرمت سال اخیر

تصویر شماره ۶: بخش دوم حمام نیلوفر اسدآباد بعد از مرمت سال اخیر

سکویی است به دهانه ۸۰ و عمق ۸۰ و بلندا تا پای طاق، ۱۲۵ سانتی متر است. طاق این صفه هلالی است. گرم‌خانه از سه قسمت مجزا از یکدیگر ساخته شده؛ بخش مرکزی به ابعاد ۳۴۰ × ۳۴۰ سانتی متر و بخش سمت راست که خزینه آب سرد در ضلع غربی آن قرار

بلندی صفه‌ها از کف سربینه ۲۵ سانتی متر و قطر سربینه ۵۳۰ × ۵۳۰ سانتی متر است. دو ضلع دیگر سربینه یکی راهروی ورودی به سربینه و دیگری راهروی ورود به گرم‌خانه است^(۹). (تصویر ۵-۶)

گرم‌خانه؛ راهرو ورودی به گرم‌خانه به پهنای ۹۵ و درازای ۵۲۰ و بلندا تا تیزی طاق ۱۷۰ سانتی متر است. طاق هر دو راهرو جناغی است. در وسط هر دو راهرو محلی است که از آن برای مستراح استفاده می‌کنند. مدخل ورودی گرم‌خانه جنوبی است که به صفه‌ای به درازای ۳۵۰ و عمق ۱۷۰ و بلندا ۱۶۵ سانتی متر با طاق جناغی باز می‌شود. در این صفه

دارد، به ابعاد ۳۷۰×۳۴۰ سانتی متر و بخش سمت چپ به ابعاد ۳۴۰×۳۱۰ سانتی متر است. بر روی هر یک از این سه بخش یک طاق گنبدی زده شده است. در ضلع غربی بخش مرکزی، خزینه آب گرم قرار دارد که امروز از آن جهت مخزن آب گرم حمام استفاده می‌شود، محل ورود به خزینه آب گرم به وسیله پنجره فلزی مسدود گردیده است. در دهه قبل خزینه آب سرد به شش دوش انفرادی تبدیل شده است. در ضلع غربی بخش سمت چپ، محلی به نام خلوتی وجود داشته که در دهه قبل به سه دوش انفرادی دیگر مبدل شده است، رو به روی مدخل ورودی به گرم‌خانه محل تنویر خانه حمام بوده است (۱۰). (۱۱)

تصویر شماره ۷: فضای سربینه (حوض خانه) حمام نیلوفر اسدآباد قبل از مرمت

۴. شرایط حفاظتی، مرمتی حمام صفوی نیلوفر اسدآباد

بنای مذکور در سال‌های ۱۳۸۷ و ۱۳۸۸ از سوی سازمان میراث فرهنگی شهرستان اسدآباد مورد تعمیر و مرمت قرار گرفته است، تعمیرات صورت گرفته شامل؛ عملیات جمع آوری کاه گل پشت‌بام، لایه‌برداری و سبک‌سازی طاق‌ها و تعویض آجرهای فرسوده، جمع‌آوری الحاقات اضافی، دوقاب ریزی با گچ تیز، تسطیح و شفته‌ریزی و پالومه آجر ۲۰×۲۰ ، اجرای اندود سیمان با ضخامت ۳ سانتی متر، ایزوگام و اصلاح ناودان‌ها و آبروی پشت‌بام و نصب ۱۴ عدد

نورگیر بوده است.

همچنین عملیات مرمتی فضای داخلی حمام نیلوفر نیز شامل؛ اجرای عملیات کندن کف حمام و خاک برداری آن، لایه برداری سطوح سیمانی و دیوارها، برچیدن سطوح کاشی کاری و سرامیکی بدنه‌ها، جمع‌آوری الحاقات منصوبه در داخل حمام شامل دوش‌ها و غیره، جمع‌آوری لوله‌ها و اتصالات آب، عملیات پی‌گردی مسیر فاضلاب در ورودی و گرم‌خانه بنا، اجرای سیستم فاضلاب و هدایت فاضلاب به خارج و اتصال به مسیر را شامل می‌شده است^(۱۲).
(تصویر ۷)

پی‌نوشت‌ها:

۱. بنای حمام صفوی نیلوفر در تاریخ ۲۵ / ۱۲ / ۱۳۸۰ به شماره ۵۰۴۹ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.
۲. دانشجوی دکتری، دانشگاه آزاد، واحد علوم تحقیقات تهران.
۳. مقاله حمام‌ها، معماری ایران در دوره اسلامی؛ گردآوری محمد یوسف کیانی، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، ص ۲۴۳
۴. همان، ص ۲۴۵
۵. همان، ص ۲۴۸
۶. همان، ص ۲۵۰
۷. دایرة المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی، ج ۴ (بناهای عام‌المنفعه)، ص ۲۴۰
۸. طرح مرمت حمام نیلوفر اسدآباد، سازمان میراث فرهنگی شهرستان اسدآباد، صص ۱۵ - ۱۶
۹. کرمانشاهان - کردستان، ج ۱، صص ۵۱ - ۵۰
۱۰. حمام نیلوفر شهرستان اسدآباد، مرکز آموزش علمی - کاربردی میراث بیستون، صص ۱۸ - ۱۷؛ کرمانشاهان - کردستان ج ۱، صص ۵۱ - ۵۰
۱۱. حمام مذکور در هنگام بازدید نگارنده فاقد هرگونه فضای استحمامی بوده و در جریان مرمت‌های صورت گرفته از جانب سازمان میراث فرهنگی شهرستان اسدآباد؛ بنا در قسمت‌های فوقانی دیوارها و طاق‌ها

تماما با سازه‌های گچی پوشش یافته است و در قسمت پایین بنا تمامی کاشی‌های ادوار قبلی با کاشی‌های فیروزه‌ای تازه ساز تعویض گردیده است.

۱۲. گزارشات مرمت حمام نیلوفر، آرشیو سازمان میراث فرهنگی شهرستان اسدآباد، ۱۳۸۸ - ۱۳۸۷

منابع:

۱. اکبری شایگان، کامران؛ حمام نیلوفر شهرستان اسدآباد؛ ۱۳۸۷؛ مرکز آموزش علمی کاربردی میراث بیستون
۲. دایرة المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی، ج ۴ (بناهای عام‌المنفعه)؛ ۱۳۷۹؛ گردآوری و تدوین کاظم ملازاده و مریم محمدی؛ پژوهشکده فرهنگ و هنر اسلامی ایران در دوره اسلامی؛ انتشارات حوزه هنری
۳. فخار تهرانی، فرهاد؛ مقاله حمام‌ها، معماری ایران در دوره اسلامی؛ گردآوری محمد یوسف کیانی، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)؛ تهران ۱۳۸۶
۴. گلزاری، مسعود؛ کرمانشاهان - کردستان، ج ۱؛ ۱۳۵۷؛ سلسله انتشارات انجمن آثار ملی.
۵. گزارش مرمت حمام نیلوفر اسدآباد؛ ۱۳۸۷؛ آرشیو سازمان میراث فرهنگی شهرستان اسدآباد.
۶. گزارش مرمت حمام نیلوفر اسدآباد؛ ۱۳۸۸؛ آرشیو سازمان میراث فرهنگی شهرستان اسدآباد.
۷. مقیمی، نوید؛ طرح مرمت حمام نیلوفر اسدآباد؛ ۱۳۸۷؛ سازمان میراث فرهنگی شهرستان اسدآباد.